

IVO POSPÍŠIL A MODERNÍ GENOLOGIE (NĚKOLIK STRUČNÝCH A NESOUSTAVNÝCH POZNÁMEK)

Miloš Zelenka (Praha/České Budějovice)

Abstract:

The paper acknowledges the contribution of the Czech Slavonic scholar Ivo Pospíšil to advancement in modern genology, mentioning his works on the chronicle and problems of defining the genre at historical turning points. As a follower of the Brno School (F. Wollman), Pospíšil reconciles, through emphasis on the category of readers, comparative research on the genre with semiotically communicative and anthropological conceptions.

Key words: Ivo Pospíšil, modern genology, Czech Slavonic scholar, anthropological conceptions

Ivo Pospíšil se právem v současnosti zařazuje k našim nejvýznamnějším literárním vědcům etablovaným v mezinárodním měřítku. V širokém spektru jeho vědeckého zaměření, které tematicky sahá od slavistiky, literárněvědné rusistiky, komparatistiky k dějinám a teorii slovanských literatur, zejména ruského románu, dominuje genologický aspekt, vědomý zájem o morfologii slovesného tvaru nazíraném nikoli v statické deskripci synchronních „řezů“, nýbrž realizovaném v antropologických horizontech mezi autorem a čtenářem. V této orientaci se projevila tradice brněnské komparatistické školy vycházející z eideologického tvaroslovného aspektu zkoumání, jak je pojímal a v 30. letech minulého století rozvíjel brněnský strukturalista a člen Pražského lingvistického kroužku Frank Wollman, který zdůrazněním intencionální tvarovosti a formového vědomí směřoval „*k vzájemnému propojování jednotlivých složek uměleckého tvaru směrem kulturologickým a komunikativním*“.¹ Právě spojení eidologického hlediska, fenomenologicky analyzující jednotlivé vrstvy struktury díla včetně jeho textových rovin, s eidografickým principem, sledujícím vývoj literatury z genologického pohledu, z Wollmanovy koncepce učinilo východisko moderní literární historie chápané jako „srovnávací strukturalismus“, tj. komparativní studium historicky proměnlivých slovesných tvarů v estetických konkretizacích, které dotvářejí jejich skutečný smysl.

Pospíšil už svým monografickým debutem, jehož jádro tvořila kandidátská disertace, *Ruská románová kronika. Příspěvek k teorii a historii žánru* (1983) navázal na své brněnské předchůdce F. Wollmana, J. Mandáta, J. Buriana, J. Krystýnka ad. a v třech tematických oddílech podal komplexní systematiku, tj. popis, klasifikaci a poetologickou interpretaci tohoto útvaru v dějinách ruské literatury. V následné syntetizující monografii *Labyrint kroniky* (1986) opřenou o vlastní analýzy a impozantní soupis sekundární literatury prohloubil své pojetí

¹ Kšicová, D.: Setkávání. In: Slavista Frank Wollman v kontexte literatury a folklóru I – II. Eds. H. Hlůšková – A. Zelenková. Bratislava – Brno 2006, s. 45.

kroniky jako klíčového žánru, který může „jako objekt zkoumání představovat neuralgický bod ve vztahu tvůrce k ustálenému systému žánrů“.² Podle Pospíšila kronika paradoxně patří na straně jedné k nejarchaičtějším tvarům a nejstarším modelům estetického zobrazení, na straně druhé k nejvíce se proměňujícím žánrům v čase a prostředí vlivem vědy a filozofických konceptů. Právě tyto evoluční transformace vedou ke komplementární „stabilitě“ i „historicitě“ žánru, který tvrdošijně lpí na své strukturální podstatě, ale přesto „uvolňuje“ své konkrétní syžetové linie. Brilantní sonda do morfologie žánru mně jako začínajícímu badateli, který se v 80. letech zabýval poetikou českého historického romanopisce A. Jiráskova z hlediska historismu, posloužila jako východisko pro pochopení sémantiky a strategie „slovesných mechanismů“, s nimiž tento literát navazoval úspěšný umělecký dialog se svou početnou čtenářskou obcí.

Pospíšil v těchto pracích, ale i v dalších studiích³ se profiloval jako zasvěcený znalec moderní genologie, která se v 70. a 80. letech sblížovala s postupy klasické komparatistiky, přičemž stále intenzivněji přihlížela ke komunikačně-sémiotickým průnikům kultury autora a čtenáře jako hybných sil žánrového vývoje. Badatel však ve svých učebních textech⁴ poučeně komentuje a podává přehled nejrůznějších definic, jež se objevily od dob F. Brunetiéra. Ty podle něj vycházely z aristotelické tradice přísné hierarchizace a klasifikace literárních jevů: žánr v této souvislosti vystupoval jako objektivně uchopitelná celistvost analogicky srovnatelná např. s biologickým druhem nebo sociálním stavem společnosti. Značného rozšíření dosáhlo zejména vymezení Paula van Tieghema, kterého Pospíšil právem považuje za zakladatele terminologického a sémantického uchopení novodobého žánrového zkoumání a který ve své pojmoslovné systemizaci považoval žánr za adekvátní model uměleckého zobecnění odrážející společně s kategorií stylu vnější vliv na literární formu. Jestliže pojmoslovná a významová rozkolísanost v literárněhistorické praxi vedla ke komplementárnímu chápání žánru jako reálně existující textové entity a strukturálního invariantu, jakéhosi myšlenkového konstruktů literárních děl, nástup dekonstrukce a hermeneutiky relativizoval žánrový princip zdůrazněním recepčního zážitku a estetické individuálnosti literárních textů ve vztahu k pozici čtenáře.

Pospíšil počátkem 90. let reagoval na tento metodologický trend tzv. pragmatizace, resp. antropologizace literární vědy trojicí prací, v nichž pokusil nalézt styčné plochy mezi uměleckým textem a souvislostmi lidského chování na pozadí kulturních a historických kontextů. Z této determinace vyplynulo i širší pojetí žánru: k běžným významům se připojil prvek komunikačně pragmatický – žánr v této spojitosti vystupuje jako relevantní prostředek dialogu vnímajícího

² Pospíšil, I.: *Labyrint kroniky*. Brno 1986, s. 8.

³ Srv. Pospíšil, I. *Výběrová bibliografie*. Brno 2002.

⁴ Srv. např. Pavelka, J. – Pospíšil, I.: *Úvod do literární vědy*. Brno 1976; Pavelka, J. – Pospíšil, I.: *Základní problémy literárněvědné metodologie*. Brno 1986.

subjektu s textem, jako anticipační „signál“, který směřuje ke čtenáři a stává se východiskem jeho interpretačního vnímání (Z. Mathausser). První práce *Od Bachtina k Solženicynovi. Srovnávací studie* (1992) spojuje žánrový aspekt se zkoumáním myšlenkových a psychických archetypů jako zasutých hodnotových vrstev netradičně vyjevujících např. slovesný motiv, rukopis autora či „filozofii“ umělecké epochy. Pospíšil v deseti statích metodologicky vychází z Bachtinových časoprostorových charakteristik žánru, z myšlenky o sepětí historického chronotopu s kategorií hrdiny. Po úvodní poznámce a studii o Bachtinově typologii tzv. výchovného románu badatel na rozsáhlém materiálu – převážně čerpaném z ruské literatury 19. a 20. století – demonstruje významotvorné rozpětí a rozpínání žánru: konvergence mýtu a kroniky v tzv. mytologické literatuře 20. století (Č. Ajtmatov, J. Bržan, O. Čiladze ad.), poetika sci-fi v tvorbě F. V. Bulgarina, žánr jako psychický výraz tvůrčího subjektu (J. Deml, F. M. Dostojevskij), vývojový nástin psychologické prózy po roce 1945 (A. Bitov, V. Makanin, G. Semjonov ad.), tradice pikareskních žánrů (O. Kuvajev), existenciální problematika hrdiny v románových strukturách J. Updikea, J. Trifonova a D. Granina, model duality a etického přesahu v novodobé ruské kultuře (P. J. Čaadajev, A. Solženicyn ad.).

Monografická studie *Proti proudu. Studie o N. S. Leskovovi* (1992), která v osmi kapitolách analyzuje žánrovou poetiku ruského prozaika N. S. Leskova, je ve svém celku pokusem o rekonstrukci dobového „jazyka“ ruské kultury na sklonku 19. století (J. M. Lotman). Pospíšil načrtává stručnou biografii autora, přičemž sleduje hloubkovou strukturu Leskovových textů, jejich významotvorný pohyb ke kontextům a archetypům; rozporuplnost tvůrčího typu vysvětluje originalitou filozofického myšlení, politickou pozicí muže „středu“, v němž se sváří sklon k archaičnosti a mravnímu puritánství s evropsky racionálním viděním světa. Žánrově se toto zaměření projevilo paralelní tendencí ke skazové naraci a volné kronikářské výstavbě, která symptomaticky předznamenala „rozrušení“ žánrového systému ruské literatury na přelomu 19. a 20. století. Monografii uzavírá výběrový přehled českých překladů a stručná bibliografie prací o N. S. Leskovovi (je paradoxem, že v ruské historiografii chybí syntetizující monografie a že dosud nebylo pořízeno kompletní vydání autorových spisů).

Metodologickými aspekty genologie, zejména rozmanitými způsoby žánrových transformací se zabývá nejrozsáhlejší a svým charakterem nejzávažnější práce *Rozpětí žánru* (1992). Pospíšil ve čtyřech kapitolách zachycuje stabilitu a variantnost žánrových celků v krizovém momentu dějinného a literárního přelomu, přičemž klíčovým termínem se zde stává „rozpětí“ žánru v rovině morfologické, axiologické a sémantické. Badatel je přesvědčen, že bytí žánru, jeho ontologický status objektivně determinuje vnitřní strukturace textu, avšak do tohoto procesu vstupuje autor a čtenář se svou „hrou významů“, která je logicky omezena realitou textu samotného. Pospíšil podotýká, že pokud kritik tyto hranice

překročí, nejde již o interpretaci, ale o vznik nového díla. Subjektivním „pocit'ováním“ čtenáře se žánrová dominanta v průběhu recepcce pouze dotváří a modifikuje. Badatelovy reflexe tu polemizují s absolutizací kategorie vnímajícího subjektu, jak je tomu v některých recepčních teoriích. Vedle shrnujících pasáží o genologických koncepcích (1. kapitola) lze za nejprínosnější partie pokládat závěrečnou kapitolu věnovanou pozici čtenáře jako spolutvůrce literárního žánru. Tato kategorie zahrnuje nejen konzumního recipienta, ale i literárního kritika a samotného autora, který se stává čtenářem vlastních i cizích děl. Pospíšil mj. i empirickými výzkumy (dotazníkovými testy) zdůvodňuje význam subjektivního „pocit'ování“ žánru, tj. tvorby žánrového povědomí, které spolu se jménem autora vystupuje jako hodnotové kritérium při výběru uměleckého textu čtenáři. Zásadní roli zde hraje jistý konzervatismus tradice: přiřazení žánrového termínu k dílu se často děje nemotivovaně, libovolně, protože jde do značné míry o „nálepky“, o prázdná jazyková kliše; např. pojem detektivní literatury lze v čtenářské praxi vztáhnout na axiologicky a esteticky ambivalentní slovesné texty. Přesto subjektivní „pocit'ování“ uplatňuje každý typ čtenáře podle intelektuálních a volních dispozic; při své četbě akceptuje odlišný prvek existující žánrové struktury, odtud i interpretační rozptyl a významová nedourčenost.

Pravděpodobně nejteoretičtější publikací z oblasti srovnávacího výzkumu žánru představuje monografie *Genologie a proměny literatury* (1998), která shrnula metodologické teze jeho doktorské disertace (DrSc.) *Genologie a tvar literatury* (1997). Čtyři tematické oddíly zahajuje metodologický úvod, kde Pospíšil pregnančně charakterizoval jednotlivé, především anglosaské a slovanské literárněvědné genologické koncepte a zamyslel se nad konstituováním žánru a existencí žánrových hranic. Relevantní jsou především úvahy o čtenáři-posluchači v struktuře žánru, které mapují rozmanité komunikační situace, kdy čtenář je textově integrován do díla jako reálný či potenciální adresát vypravěčových reflexí či se sám stává postavou textové struktury. Podle Pospíšila tato žánrová modifikace se vyjevuje převážně v dílech se sklonem k intertextualitě (metatextu), která neguje klasické umělecké postupy a zároveň demonstruje jejich nové netradiční možnosti. Druhý oddíl *Metamorfózy žánru* se opět vrací ke kronikářskému principu, ke kategorii času jako dvojakého konstrukčního principu, jehož hlavním rysem zůstává sémantická a kompoziční ambivalentnost, tj. zpevnění i uvolnění, zrychlení i zpomalení naračnických technik. Vztah žánru a tematické složky Pospíšil poté vysvětluje na dílech ruské literatury 19. století, zejména na fenoménu šilentsví, který jako specifický tematický celek charakterizuje novodobé ruské písemnictví. Třetí a čtvrtý blok, který interpretačně konkretizuje předchozí metodologické reflexe, analyzuje vztah osobnosti a žánru v slovesné struktuře díla prostřednictvím *Deníku spisovatele* F. M. Dostojevského a *Šlápějí* J. Demla: oba autoři podle badatele konstituovali nový, netypický žánr, který vyjádřil bezpro-

střední funkci jejich osobnosti a „...vytvořil tak analogii individualizovaného světa (literaturu virtuální reality)“.⁵

Pospíšilovy monografické práce z oblasti komparativního výzkumu žánrů charakterizuje úsilí o pojmovou exaktnost procesu bádání – odtud časté používání termínů převzatých ze sféry přírodních věd (např. inerční síla, konstrukční báze, sublimace, neuralgické body, „anatomie“ a „fyziognomie“ žánru apod.). Časté užití metafor jako součásti Pospíšilova specifického stylu však nevyklučuje jeho vždy přísně vědecký ráz.⁶ Žánrová komparace Pospíšilovi zároveň umožňuje na přelomu 20. a 21. století interdisciplinární přesahy směrem k teorii areálu (area studies) a kulturologii, což vyústilo v koncipování nového oboru příznačně nazvaného integrovaná žánrová typologie.⁷ Pospíšil v něm propojil výzkum žánrů věcné a krásné literatury, přičemž druhová existence textů je zde studována ve všech strukturních vrstvách od nejnižších jazykových úrovní přes kompozičně-tematické až po významové dotváření v komunikačním aktu s recipientem. Filologická transcendence k sociálním vědám ponechává původní důležitost zkoumání jazyka a literárních výtvořů, ty ale zasazuje do širších horizontů filozofických, antropologických a kulturněhistorických. Spojení historického a estetického poznání tak znamenalo srovnávací studium textů prostřednictvím žánrotvorných aspektů v čtenářské konkretizaci, což může vést k vypracování srovnávací typologie výrazových prostředků umělecké exprese, v neposlední řadě i ke zkoumání toho, co se dnes označuje jako dialog kultur založený na komparatisticky profilovaných literárních dějinách a především na teorii literární historie. Badatelova srovnávací metoda, která podle našeho názoru naplňuje tradici neoplatónského skepticismu namířeného proti jakémukoli dogmatu vědy (H. G. Gadamer), ukazuje na výhody a úskalí vzájemné „symbiózy“ moderní genologie se sémioticko-komunikačními teoriemi. Širší chápání žánru na jedné straně dovoluje odmítnout přímočaré mechanické spojení geneze žánru a jeho struktury s kategorií čtenáře, na druhé straně doceňuje funkci subjektivního žánrového „pocitování“, jež přispívá k neustálému rozvíjení díla, k jeho sémanticky otevřeným konkretizacím.

Jestliže Pospíšil v úvodu k publikaci *Genologie a proměny literatury* napsal, že akademická literární věda bojuje o své přežití a ztrácí schopnost oslovit širší okruh vnímatelů,⁸ pak jeho práce z oblasti komparativní genologie tento skeptický předpoklad díky své otevřenosti, myšlenkovému náboji a recepčnímu dosahu rozhodně nenaplní. Je zřejmé, že Pospíšil jako komparatista, slavista a především jako genolog neřekl své poslední slovo.

⁵ Pospíšil, I.: *Genologie a proměny literatury*. Brno 1998, s. 127.

⁶ Poláček, J.: *Literatura jako úděl*. In: Prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc. *Výběrová bibliografie*. Brno 2002, s. 10.

⁷ Pospíšil, I. – Gazda, J. – Holzer, J.: *Integrovaná žánrová typologie (Komparativní genologie)*. Projekt – metodologie – terminologie – struktura oboru – studie. Brno 1999.

⁸ Pospíšil, I.: *Úvod*. In: I. P.: *Genologie a proměny literatury*. Brno 1998, s. 7.

